

Van-e jövője múltunknak?

I

Az újkor egyik jellemző gondolata, hogy vegyük kezünkbe a világot, és szükségleteink, elképzeléseink szerint tervezzük, rendezzük, „humanizáljuk” azt. Számos ilyen kifejezés jellemzi vágyainkat, gondolkodás- és cselekvésmódunkat, bár az „újdonság” kifejezés felett talán már kissé eljárt az idő. Tipikusan modern az a gondolat, hogy a világ jövője a terveinktől függ, a terveket viszont a haladásnak kell orientálnia. Haladás, de merre? A célok, amelyek felé a modern világ elindult, nem voltak nagyon egyértelműek. A tudományos és műszaki fejlődés a nagyobb hatékonyság mellett csak fokozta a szegénységet és nyomorúságot. Az egyéni szabadság és az emberi jogok deklarálása fejlesztette a demokratikus intézményeket és szokásokat, a demokrácia maga azonban jó néhány országban szónoki fogássá vált, amelyet a régi királyoknál és császároknál is hatalmasabb, cinikus csoportok manipulálnak. Manapság még a legsikeresebb országok is óriási gazdasági és politikai problémákkal küszködnek, amelyeket nemcsak megoldani nem tudnak, de megérteni is alig. Infláció, munkanélküliség, növekvő különbségek szegények és gazdagok között, nukleáris fenyegetettség, a nemzetközi intézmények küszbönálló csődje – mindezek a tünetek arra utalnak, hogy kudarcra van ítélve az új világ megteremtése mai ismereteink, normáink és lehetőségeink alapján. A modern eszmények között ott volt az emberi szükségletek általános kielégítése és a hatalom megosztásának olyan formája, amelyben minden embert szabad állampolgárként ismernek el és kezelnek. Az eszmények és az általunk ismert valóság közötti szakadék azonban kétséget ébreszt bennünk, vajon ez a megközelítés volt-e a legmegfelelőbb útmutatás egy jobb világ felé.

Természetesen minimálisra csökkenthetjük a nehézségeket, ha azt mondjuk, hogy azok csupán egy átmeneti időszak velejárói, és hamarosan hasonló, de újabb, intelligensebb és erőteljesebb törekvésekkel váltjuk fel őket. Bízhatunk-e abban, hogy az újkori szemlélethez való ragaszkodás kivezet bennünket a jelenlegi zsákutcából? A futurologia nemrégben világosan kifejezésre juttatta ezt az optimista álláspontot. Tétélei megegyeznek a régi Bacon- és Descartes-féle elvekkel: hogy a jövő előre kiszámítható, s nem más, mint az újkor tudományos és műszaki távlatainak felnagyított képe. A futurologia azonban általában figyelmen kívül hagyja azt, hogy a mi kultúránk már rádöbbsen az újságokban naponta emlegetett gazdasági és politikai válságoknál sokkal alapvetőbb válságra. Az elmúlt évszázad során jelentősen fölerősödtek azok a hangok, amelyek az életünket irányító „értékek” válságáról beszélnek. Marx, Nietzsche, Freud, Kafka, Joyce, Thomas Mann, Becket, Ionesco és sokan mások megpróbálták megfogalmazni azt, amit egyre többen éreznek: a nyugati társadalomban és kultúrában megjelenő eszmények, célok, normák, törekvések elavult és elkoptatott voltát. Tartósan szenvedhetünk az unalomtól, ürességtől, depressziótól bizonyos hagyományos élvezeti formák létezése ellenére. Ha a válság, amelyet ez az érzés kifejez, átmeneti – és remélnünk kell, hogy az –, semmiképpen nem tudjuk megszüntetni alapvető társadalmi és kulturális változtatások nélkül.

Ezzel a diagnózissal kapcsolatban gyakran halljuk az ellenvetést, hogy a mi hibánk, ha nem érezzük magunkat otthon saját világunkban. Nietzsche, Van Gogh, Trakl, Kafka, Picasso, Joyce, Becket – így szól az ellenvetés – mindnyájan beteg, neorotikus

vagy bolond emberek voltak. Pszichológiai problémáik miatt nem tudták a világot olyannak elfogadni, amilyen. Kritikájuk nem azt leplezte le, hogy zsákutcába jutott az újkori kultúra, hanem csak bizonyos nehézségekre mutattak rá.

„Korunk”, „a jelen”, „a jelen helyzet” – ezek valóban félreérthető kifejezések. Különböző fajú, nemzetiségű, történelmű és kultúrájú emberek millióinak helyzetére vonatkoznak. A kifejezések akkor is kétértelműek, ha csak „a nyugati társadalom aktuális helyzetére” vonatkoztatjuk őket. Vajon a ma létező összes vélemény, eljárás, áramlat, irányzat, divat alkotja a „jelent”? Kiket tartunk „korunk” legjobb képviselőinek? Vajon a nyugati világban ma mindenki egyformán jogosult arra, hogy kortársnak nevezzék? Vagy mondjuk azt, hogy vannak „konzervatívok”, „reakciósok”, „fundamentalisták” vagy „tradicionalisták”, akik a múltból maradtak itt, míg mások azt fejezik ki, ami a huszadik század második felében valóban történik? Vannak-e olyanok, akik inkább kortársaink, inkább „jelen” vannak, mint mások; akiknek maiságához nem fér kétség?

Ha elfogadjuk, hogy egyes művészek a többieknél jobban kifejezik korunk szellemét, már ki is választottuk azt a perspektívát, amelyből a helyzetünket szemléljük. Például, ha egy bizonyos fajta zenét „hagyományosnak”, egy másikat „avantgardnak” nevezünk, ezzel kifejezzük azt, hogy az előbbi a jelenbe átnyúló múlthoz tartozik (ami meg is maradhat még sokáig), az utóbbi pedig elindítja azt a jövőt, amely már elkezdődött. A jelent tehát úgy tekintjük, hogy megvan benne mind a múlt, mind a jövő. A „múlt”, „jelen” és „jövő” megjelölések azonban ily módon különböznek szokásos kronológiai jelentésüktől.

A művészet konzervatív formáit egyfajta pusztuló valóság tüneteinek tekinthetjük. Bár örülhetünk annak, hogy megpróbálják tovább éltetni a múltat – amikor konzervatívnak nevezük őket, értékelünk is: nem a jövő felé mutatnak, hanem a már tovatűnt és fel nem támasztható életlehetőségek mellett tanúskodnak, néha nagyon szépen. Az ilyen művészi alkotások azonban ritkán hitelesek, mert mindazok az összefüggések, amelyekkel együtt érthetők lennének, már szintén a múltba merültek. Utánzatnak érezzük őket, mert nagy a távolság a jelen és a kor között, amelyben még „normálisnak” vagy „természetesnek” tekinthetjük volna őket. Persze az utánzatok is érdekesek lehetnek, és mondhatnak valami újat, valami hiteleset, például amikor ironikus távolságtartással vagy bizonyos nemes nosztalgiával tekintenek vissza a múltra.

Avantgard művészetről, „progresszív” politikáról vagy ígéretes filozófiai megközelítésről beszélünk, amikor a kulturális élet olyan újjáéledését szeretnénk látni, amely meghatározza gondolkodásra, érzésre, érzékenységre, szeretetre való képességünket. Ha ilyen érdeklődés motiválja a jövő felé fordulásunkat, nem választjuk el a pusztán leíró perspektívát az értékelőtől; inkább vágyaink és reményeink fényében próbáljuk megvilágítani a jelent. Mivel kívánjuk és reméljük, hogy megfelelő, érdekes, szép, sőt csodálatos jövő támad majd a jelenből, keressük ennek a jövőnek a jeleit és forrásait. A reményt és a vágyakozást azonban mindig félelem kíséri. A félelem és a remény szemszögéből nézzük a jelent, mint egy bizonytalan, de szükséges jövő kezdetét. Elemzésünk ilyen szemlélettel szükségképpen a tényszerű megfigyelések és egyéb fontosnak tartott elemek keveréke lesz; ezek feltárása minden bizonnyal az érdeklődők megelégedésére szolgál.

II

Korunk jellemző vonásait nem lehet a jelen keretek között kimerítően leírni. Csúpan néhány jellegzetességre szeretnék rámutatni a művészet, a politika és a moralitás példáinak segítségével.

A kortárs művészet a neoklasszicizmus és – az én elnevezésemmel – a kísérleti primitivizmus végletei között mozog. Az utóbbi esetben úgy érezzük, hogy eljutottunk a végső határig, és kimerültek a hagyományos művészet lehetőségei; ez az érzés jelentkezik próbálkozásainkban, hogy mindent újrakezdjünk a színek, vonalak, formák, hangok, szavak, mondatok, textusok legkezedetlegesebb kombinációinak segítségével. A festék, a fa, a papír, a hang kísérleti alakzatainak megjelenítése, amelytől a szerző valamiféle választ vár, csak felerősíti ürességünket és hiányérzetünket. Színeknek, vonalaknak, dolgoknak majdnem mágikus ereje van. Hadd „beszéljenek”. Már nem a művész által elképzelt belső terv vagy kép kifejeződései, inkább rejtvények, amelyek saját magukat formálják a művész szeme, füle vagy keze által.

Ami a másik végletet illeti, ott olyan művészekkel találkozunk, akik a klasszikus művészet szép eredményeit viszik tovább. Műveik idézetekből állnak, de az a mód, ahogyan távoli alakokat, szövegeket, dallamokat idéznek, rádöbrent bennünket arra, mennyire régiek ezek, mennyire a múltunkhoz tartoznak – egy csodálatra méltó és még mindig elragadó múlthoz, amelyben azonban többé már nem tudunk élni. Csak úgy közelíthetünk hozzá, ha megpróbáljuk magunkévá tenni, mint egy régiséggyűteményt, hogy a szegényebb jelenben felhasználjuk.

Az experimentalizmusban és a neoklasszicizmusban a jelen két oldala mutatkozik meg. A múlt a mi gazdagságunk: élvezetes és lelkesítő örökség – de már nem tudunk igazán benne élni. A jelen viszont pusztaság. Nem vagyunk elég gazdagok és magabiztosak ahhoz, hogy alkotni tudjunk, de remélve, hogy még lesz jövőnk, hebegünk, dadogunk, s kísérletezünk egy-egy igazi mű alapelemeivel.

A helyzetünket jellemző kifáradás egy másik jele az, hogy jó néhány művész – a tömegkommunikációs eszközök támogatását élvezve – vég nélküli bevezetőket írogat művei értelmezéséhez. Ha a keletkezés körülményeinek és az üzenetnek a szóbeli magyarázata átveszi magának a műnek a helyét, tudjuk, hogy a művésznek nincs „mondanivalója”. Annak lehetőségéről kapunk csupán reflexiókat és némileg önelentmondó magyarázkodást – valódi művészet helyett.

*

Vajon erkölcsi, politikai, vallási helyzetünk is annyira megrendítő, mint a művészeté? Talán tudunk valamiféle választ adni erre a kérdésre, ha a következő jellegzetességekre figyelünk: a *demokrácia* idealizálására és a *nemiség* mai felfogására.

Az újkori demokrácia születését nem lehet elválasztani a nemzetállam létrejöttétől. Elsődlegesen az az igény jelentette a demokratikus eszmét, hogy az egész nép, így a nemzet minden egyes polgára kivétel nélkül vegyen részt a közösség kormányzásában. A nép szuverenitása és az osztályok egyenlősége kezdettől fogva szorosan kapcsolódott a nacionalizmushoz és valamiféle hazafias „testvériséghez”. Amikor minden egyes polgár jogait hangsúlyozták a tizenhetedik és tizennyolcadik században, és a legprogresszívabb államok alkotmányaiba bevették az emberi jogok törvényeit, a Hobbes-, Locke-, Rousseau- és Kant-féle politikai teoretikusok központi problémája az egész nemzet és az azt alkotó egyének jogai közötti feszültség lett. Mindaddig, amíg az egyének úgy érezték, hogy nemzeti kultúrájuk szokásai, értékei, eszméi egyé-
sítik őket, jogaik nem veszélyeztették az állam alapjait. Létezett egy alapvető közmegegyezés, amely összetartotta a különbségeket. Mikor azonban az idegen kultúrák folyamatos felfedezése és a történelem tanulmányozása létrehozta a korunkra jellemző kulturális relativizmust, egyre kétségesebbé vált, vajon a „nemzet” vagy „állam” kifejezések valóban igazi közösségeket jelentenek-e. A polgárok még mindig közös otthonuknak tekintik-e országukat, sajátjuknak érzik-e annak életét?

Az egyénekre vonatkoztatott emberi jogok eszményét egyre inkább úgy értelmezték és gyakorolták, hogy mindenkinek legyen lehetősége megválasztani azokat a célokat, amelyekért élni akar. Az emberi méltóság sérthetlenségének nagy elve, a rab-szolgák, nők, gyermekek ebből következő felszabadítása megalapozta az emberi élet szélsőséges privatizálását, fenyegetve ezzel a társadalmi élet legmélyebb gyökereit. Valójában a nyugati kultúra elmúlt gyakorlata makacsabb, mint mai értelmezései. Például, ha egy nemzetet támadás ér, az emberek többsége felfedezi magában a hazafiasságot. Vannak azonban tünetek, mint a nemzeti politika iránti növekvő közömbösség, a katonai szolgálatot megtagadók növekvő száma és a saját külpolitika egyre átfogóbb bírálata, amelyek a nemzeti közmegegyezés gyengülését mutatják.

A tizenharmadik és kora tizenkilencedik század társadalomfilozófusai úgy gondolták, hogy az állam alapját képező közmegegyezés végső soron a minden polgár osztályrészét képező emberi *ész* terméke. Tehát ha az emberek követnék *igazi* vágyaikat, akkor nem önkényes kívánságaik, hanem racionális akaratuk irányítaná őket, vagyis a *gyakorlati ész*. Ez az akarat vagy ész volt az ember igazi lényege, és ezáltal a minden embert egyazon társadalmi teljességben tömörítő egyesítőerő. Az ész nemcsak egyesítette az embereket, hanem boldoggá is tette őket. Egy racionális, szabad és boldog nép ígérete volt az az ösztönzőerő, amelyért az emberek készek voltak szeretni és védelmezni hazájukat.

A mai kor már elvesztette az ilyen látomásba vetett hitét. Sem a társadalmi jólét, sem az újkori demokráciákon belül és kívül található nyomorúság nem felel meg a boldogság ígéretének. Az ész elvesztette csábító erejét. Alig fogjuk fel, mit értettek rajta a klasszikus filozófusok, és túlságosan realisták vagyunk már ahhoz, hogy elhiggyük, vele át tudjuk hidalni hit- és meggyőződésbeli különbségeinket. Alapvető magatartásformánk általában megfelel spontán szükségleteinknek és hajlamainknak, vagyis azon tendenciáknak, amelyek révén az egyén elhatárolja magát másoktól, és kizárja azok igényeit. „Az egyik ember kenyere a másiknak halála.” Ha én bizonyos árucikkkel kielégítem alapvető szükségleteimet, másnak már nem jut ugyanannyi – ugyanabból. A hiányok világában ez szükségszerűen konfliktusokhoz vezet. Igényeink kizárólagos volta ellen olyan jelenségek alapján is érvelhetünk, mint a nemi együttlét. Nem esik-e egybe az egyik partner szexuális kielégülése a másikéval? Erre még visszatérek majd, és megpróbálom bebizonyítani, hogy még ezen a téren sem egyesít, inkább elválaszt az egyéni igények szemszögéből történő értelmezés.

Ha pusztán szükségleteink alkotják az egyéni választások tartalmát, akkor választásaink nem egyeztethetők össze egyértelműen. Akkor a társadalom nem más, mint az egyéni utak véletlenszerű eredménye. Ha ragaszkodunk az emberi jogok elvéhez, akkor csak egyetlen negatív szabály marad: Ne gátolj másokat abban, hogy azt tegyék, amit te teszel. Mindenkinek jogában áll, hogy spontán szükségletei és vágyai szerint viselkedjék.

A közmegegyezés érdekében történő általános önmérséklés azonban olyan nem individualista hozzáállást igényel, amely garantálja a javak és a lehetőségek igazságos elosztását a társadalmat alkotó egyének között. Egy ilyen társadalom politikai struktúráit az egyéni igények alapján összehangolt egyéni választások szükségességére határozza meg. De mit tehetnek a vezetők, ha hiányzik az a mérce, amely eldönti, mikor méltányos, igazságos vagy egyszerűen csak jó egy bizonyos összhang? Ha – mint a kapitalista jellegű társadalomban – elsősorban a szerzett jogokat és javakat védelmezik, akkor elhanyagolják a szegények és gyengék igényeit. Ha – mint a szocialista elméletekben – minden polgárnak megpróbálják a jogok és a jólét egy alapvető hányadát biztosítani, még mindig felmerül a kérdés, vajon az alapvető szükségletek kielégítése elegendő alap-e egy emberséges társadalom számára. Ha a kérdésre

adott válasz negatív, akkor meg kell találnunk a kulturális és nevelési célok olyan általános mércéjét, amelyet az államnak támogatnia és védelmeznie kell.

Mint már említettük, társadalmainkat valójában még mindig erőteljes értékrendszerek tartják össze, megvédvé azokat a teljes széteséstől. De meddig tartanak ki ezek a rendszerek? Például az abortuszra vonatkozó mai statisztikák bizonyítják, hogy az elmúlt társadalmak egyik legmélyebb meggyőződése, mely szerint az emberi élet szent, áldozatul esett annak a mai igénynek, hogy minden ember elsődleges joga a kényelmes magánélet. Ugyanakkor törvényeink elnézőbbek a gyilkosokkal, mint bármelyik előző társadalomban. Az emberi magzat eltávolítását általában nem tartják bűnnek, míg egy gyilkos kivégzését sokan barbárságnak tekintik. A hagyományos álláspont mellett megszületett egy új, mely szerint csak a már világra jött emberi életet kell abszolút mértékben tisztelni, még akkor is, ha az emberek maguk nem sok tiszteletet mutatnak egymás élete iránt.

Ha teljesen eltűnik az általános egyetértés a társadalmi és kulturális célokat és értékeket illetően, egyéni választásaink egyetlen célja a spontán igények, indítatók, kívánságok, vágyak kielégítése marad. A döntéseket irányító elv már nem egy „racionális” vagy „általános érvényű” (vagy „általánosítható”) cél lesz, amelyhez alkalmazkodik az indítékoknak, inkább maguknak az indítékoknak a kielégítése. A kielégítések pedig az örömök különböző fajtáit jelentik: munka, zene, tánc, szex, kábítószer stb., és izlés dolga, hogy az élvezetek közül melyiket részesítjük előnyben. A teljesen privatizált társadalomban az életet a hedonizmus irányítja, bár nem feltétlenül különféle szenvedélyek révén, mert fontos különbség van a jó izlés és a megszállottság között.

Nagyon kétséges, hogy a hedonizmus összeegyeztethető-e a közösségi magatartással. Az örömök hajszolása együtt jár a magánéletbe való visszavonulással, a politikai közömbösséggel és a társadalmi érdeklődés csökkenésével. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a hedonizmusnak hódoló emberek politikával foglalkozzanak, mint kellemes hatalmi játékkal, de nem valószínű, hogy indítékaikat össze tudják kapcsolni a „közjó” iránti komoly elkötelezettséggel.

A kultúránkat átható privatizáció egyik nagyon jó példája az új nemi erkölcs. Tagadhatatlan, hogy a nemiség elsődlegesen társadalmi jelenség. A nemek különbségét és a mások születése és növekedése felé mutató természetes kapcsolatokat csak úgy értelmezhetjük, mint az atomjaira bomlott társadalom alkotóelemeit. Megdőbbentő kulturális tény, hogy századunk köztudatában ez az igazság kétségessé vált.

A nemiség modern felfogásának fejlődésében két változatot lehet megkülönböztetni. Először: a szerelem romantikus felnagyítását mint két szerelmes minden más annyira kizáró egyesülését, hogy a gyermekek jelenléte is tönkreteszi annak intimitását. Másodszor: a nemi különbség eltávolítását a szexualitás lényegéből. A romantikus szerelem ünneplése, amelyben a gyermekek nem jelennek meg mint lényeges elemek, nemcsak rengeteg regényben és versben jelenik meg Nyugaton és Keleten egyaránt, hanem a családon kívüli szerelmi kapcsolatokban is. A férfiak és nők alapvető egyenlőségének legújabb kori felfedezése leleplezte azt az igazságtalanságot, hogy kultúránk sokkal könnyebben el tudta fogadni a férj házasságon kívüli kapcsolatait, mint a feleségét. A női emancipáció ebben a tekintetben is megerősítette a nők egyenlő jogait. Ma a férfiak és nők egyaránt úgy élik át a nemiséget, mint legbensőbb érzéseik kifejezési módját egy szabadon választott szerelmi kapcsolatban. A nemi életet nem pusztán természetes szükségletnek tekintik, hanem az emberi önkifejezés egy bensőséges viszonyban megjelenő legkonkrétabb formájának.

A férfiak és nők egyenlősége nem szünteti meg a nemi különbségeket, de a termékenység háttérbe szorulása az első lépés a további kiegyenlítődés felé. Ha a szex alapvető lényege a kölcsönös szerelem, a szerelem pedig nem más, mint egy közös

meghittség élvezete, akkor a szex és a szerelem jelentése kétféle módon is tovább szűkíthető. Először is, az ember nem azért fog egy meghitt kapcsolatra törekedni, hogy partnerének életében részt vállaljon, hanem hogy saját maga találjon szeretetet, védelmet, otthont. Ez a tendencia narcisztikus önimádatá fajulhat, vagy rosszabb esetben az élvezet hajhászásává. Másodszor, maga a nemi különbség is elveszti jelentőségét. Ha a nemi élet lényegi jelentése a kölcsönös önkifejezés egy szabadon választott szövetségben, akkor annak homoszexuális változata nem sokban különbözik a heteroszexuális kapcsolattól.

Ha megvizsgáljuk azt az erkölcsi rendet, amelyet ma a magazinok és áltudományos szex-könyvek ezrei hirdetnek, észrevesszük, hogy a szexet kizárólag egyéni örömforrásnak tekintik. Dicsérik azokat, akik meg tudják sokszorozni élvezeteik számát és változatosságát: ezek az egészséges, modern, haladó emberek. Hibáztatják azokat, akik nem tudnak ehhez az új erkölcsiséghez alkalmazkodni: hadd érezzék bűnösnek magukat azért, mert még mindig tabukban hisznek, és elárulják az egyetemes boldogság törvényét.

A nemiség mint a homogén és steril hedonizmus egyik formája természetesen illuzórikus. Senki sem hisz igazán a magazinoknak, mert mindenki többre vágyik az élvezetek sorozatánál. Hogyan tagadhatnánk, hogy keressük a barátságot, a nagylelkűséget, a valakihez tartozás érzését, bizonyos misztikumot, a csodálatos jövőt és így tovább! Ha a nemiség élményét csak mint egészségügyi, kikapcsolódási, kielégülési szempontot vetjük fel, valami azonnal hevesen tiltakozik bennünk. Ugyanakkor ezek a szempontok magyarázhatják az unalom és kiábrándulás érzését. Nem járnak-e ezek is együtt az új erkölcsöt jellemző ismétlődéssel?

A kép, amelyet itt megrajzoltam, karikatúra – mint ahogy az élvezetek apostolai is csak karikatúrákat nyújtanak. Mutatja azonban azt a végső határt, amelynek irányába az autonómia, az önmegvalósítás és az egyenlő jogok igazán mai elvei fejlődhetnek, ha csak az egyéni választások és spontán indíttatások törvénye szabályozza őket. Érthető, hogy az értékek privatizációja széles körű hedonizmushoz vezetett. Mert ha a nemiség lényege minden normatív erejét elvesztette, akkor milyen céljaink lehetnek azon kívül, hogy a lehető legteljesebben és legalaposabban kielégítsük leg-sűrűbb szükségleteinket?

*

Életünk és kultúránk más összetevőit hasonló módon elemezhetnénk. Ilyen például vágyakozásunk vagyonna, társadalmi elismerésre, érzelemre, kikapcsolódásra, beszélgetésre, játékra, művészetre stb. Azonban a mai kor minden elemzésében két fő tendenciát találunk: 1. egy hagyományos, a múlt kereteinek jobban megfelelő életforma csendes továbbvitelét; 2. különálló egyének „anarchikus” küzdelmét, amelynek során mindegyiküknek egyedül kell megtalálnia irányító „értékeit” és „eszményeit”. Ha igaz, hogy manapság a saját élvezeten kívül semmilyen más értékmérőt nem lehet találni, akkor még mindig minőségi különbségek maradnak a választott élvezet milyenségét illetően. A minőség az izlés kérdésévé válik. De miért jobb egyik izlés a másikkal? Kinek az izlése dönt az izlések minőségének kérdésében?

III

A régi hagyományok konzervatív továbbvitelére jövő nélküli életnek tűnik, mert megszűntek mindazok az összefüggések, amelyekben természetesek voltak a hagyományos meggyőződések, szokások, értékek. Az a helyzet viszont, amelyet az utóbbi néhány száz év ún. „progresszív” tendenciái eredményeztek, siralmas. Ebben az irányban már nemigen lehet „továbbhaladni”, hiszen elértük a végső határt az emberek

saját szükségleteik és választásaik alapján való elszigetelésében. Ez magyarázza, hogy számos kísérlet történt az újrakezdésre: utópikus javaslatok, különböző forradalmak, a primitív élet „anarchikus” formái és a mai világot is átható hagyományos tendenciáknál még régebbi múlthoz való nosztalgikus visszatérés.

Azok a megújulási kísérletek, amelyek egyszerűen kihagyják vagy elfelejtik a múltat, csak rombolhatnak. Sem egy kultúra, sem egy zseniális egyéniség nem indulhat nulláról. Minden emberi újítás a történelmi múlt átformálása. Semmilyen jövő nem szabadulhat meg a múltjától. De van minden múltnak jövője?

*

A múlt halott, de mi belőle élünk. Életünk tartalma az a mód, ahogyan megéljük a szüleink és nevelőink által ránk hagyott tartalmat – ők képviselik azt a kultúrát, amelybe beleszülettünk. A múltból élünk, de nem belső távolságtartás nélkül, mert tudjuk, hogy mások vagyunk, mint azok, akik még teljesen otthon érezték magukat benne. A múltunk örökség: az emberi viselkedés, érzés, beszéd, írás, gondolkodás kipróbált mintáit nyújtja; a szépség és nemeslelkűség felülmúlhatatlan példáival szolgál. Ugyanakkor teher is, mert olyan keretek és formák közé szorít, amelyekben nem férünk el teljesen; valamilyen kulturális erőszaknak érezzük, amely legmélyebb, homályos vágyainkat nem elégíti ki.

Bizonyos értelemben a jelen nem más, mint őseink életének és bölcsességének vállalása és továbbvitele, de a tőlük elválasztó távolság arra int bennünket, hogy a ránk hagyott adományt vegyük saját birtokunkba. Úgy határozhatjuk meg a jelent, mint a múlt folyamatos beépítését mai életünkbe, vagyis közvetlen és későbbi jövőnkbe, amely aztán majd újabb jövők múltjává válik.

A múlt megismétlésének egyik nem hiteles módja, ha csak eljátszunk vele, de komolyan nem vállaljuk. Egy kis kirándulás Olympiába vagy egy szép középkori kolostor meglátogatása – ezek a múltbeli kéjutazásaink tipikus példái. A komoly birtokbavétel azonban kiválasztja múltunkból azokat a lehetőségeket, amelyek még lelkesítőek és termékenyek számunkra, és a jelen alapvető igényeinek megfelelő új, eredeti életlehetőségekké formálja őket.

Amikor a jelen, múlt és jövő kapcsolatára gondolunk, fontos, hogy ne három megkülönböztethető időszakasként értelmezzük őket. Már említettük, hogy a jelen a múlt megtapasztalásának és jövőbe való átvitelének a módja. Nem tekinthetjük a múltat sem jól körülírható, lezárt időszaknak. Természetesen egy-egy kornak, mint például a barokknak vagy a romantikának, megvan a maga sajátos jellege, de jelentése nem rögzült egyszer s mindenkorra. Mindig lehetővé teszi az új értelmezéseket, amelyek segítségével jelenünk előkészítő és alkotóelemévé tesszük.

Nem minden történelmi időszak vált ebben az értelemben és ilyen mértékben múltunkká. Bizonyos fokig mi választjuk múltunkat/múltjainkat, amikor bizonyos történelmi formációkat vonzóbbnak és lelkesítőbbnek találunk, mint másokat. Periklész Görögországát például jó néhány későbbi kor példaadó múltnak tartotta, amely a jövő számára alkotó forrásként szolgálhatott. A középkort viszont az újkor a teljes megvetés sötétségébe számúzta, s onnan valódi nagyságának csak néhány halvány és torz vonása villanhatott fel. Amikor valamilyen előző társadalmat vagy kultúrát fontos múltként kiválasztunk, akkor szeretnénk arra ösztökélni, hogy fedje fel azokat a vívmányait, amelyek – némi átformálás után – még számunkra is rejtenek magukban lehetőségeket. A múlt elfogadása mindig nyereség, de nem lehetünk hálásak érte, ha nem fedezzük fel az örömmel fogadott valóság minden gazdagságát. Viszont hogyan tehetnénk felfedezéseket, ha nem irányít bennünket eleve valamilyen várakozás, ha legalább némi elképzelésünk nincs, mit jelenthet mindez a mi életünk számára?

Hogy fel tudjuk-e a múltban fedezni a jelen számára a mondanivalót, az attól függ, mennyire fordulunk a jövő felé, vagyis a remény egy formájától. A hála és a reménység mindig együtt jár. Nem lehetünk hálásak olyan hagyományokért, amelyek nem ígéreknek semmilyen jövőt. A hagyományoknak lehetőségét kell nyújtaniuk új igénybevételre, gyakorlatra, gondolatokra, új életmódra. Nincs remény azonban azok számára, akik nem képesek a befogadásra, mert az emberek nem tudnak teremteni, csak átalakítani.

A múlt várja, hogy felfedezzük és átformáljuk; olyan adomány ez, amely feladatként jelentkezik. „Dolgoznunk” kell a múltunkon, sok „energiát” kell ráfordítanunk, hogy a jövő számára felhasználható jelenné alakítsuk, s ezáltal megmentjük a végleges haláltól (például a feledés vagy megvetés miatti haláltól). Ez az átalakítás tartalmaz bizonyos tagadást. A hála és a remény között van egy bizonyos halál; az újjászületés a részleges pusztulásból fakad. A közelmúlt – az újkor – a tagadás elemét a kritikai dialektika vagy a forradalom jegyében fogalmazta meg. A régebbi múlt a negativitással kapcsolatban a megtérést, a visszafordulást és a bűnbánatot elemezte és ajánlotta. A mai kor már szkeptikus a forradalmi ígéretekkel szemben, az olyan szavakat pedig, mint megtérés és bűnbánat, szinte meg sem hallja. Ha azonban nem teremtünk új életlehetőségeket a régebbi és a közelmúlt radikális átformálásával, mindent elborít a sivárság és sötétség.

IV

Értekezésünk első és második részében megpróbáltuk több oldalról bemutatni körünket. Ez az eszmefuttatás a közelmúlt kritikai elemzését is tartalmazta – az újkorét, amely vége felé közeleg –, s többször utaltunk a régebbi, az újkor megelőző múltra, amelynek nyomait még hordozza a jelen. Elmélkedésünk, miszerint új lehetőségeket kell teremtenünk a múlt átformálásával, arra buzdít bennünket, hogy alakítsuk át életünk és kultúránk minden olyan elemét, amelyek nyilvánvalóan elvesztették életképességüket és értéküket. Korunk egyik legjellemzőbb vonása azonban éppen az, hogy úgy érezzük, a jövő megrajzolására tett erőfeszítéseink elakadtak. Már mindent elmondtak, lefestettek, megkomponáltak, kipróbáltak és gyakoroltak, mindenről elmélkedtek. Mit tehetünk még? Ugyanakkor elégedetlenek vagyunk, kiábrándultak, és halálisan unjuk az egészét.

Szép lenne, ha egyszer egy lángelme valami új életmintát találna ki a számunkra. Természetesen nem lenne része szívélyes fogadtatásban, mert furcsa elképzeléseit és magatartását legtöbbször meg sem értenénk. Elképzelhető-e egyáltalán egy ilyen lángelme? Egy-két személy megváltoztathat-e egy kultúrát? Lehet-e a jövő egyéni képzelet, gondolat, kísérlet, gesztus eredménye? A lángelme vagy a próféta mindig korának gyermeke. A próféta még a sivatagban is a megszólítottak számára ismerős elemekre támaszkodik. A nép nem várakozhat tétlenül, hanem együttműködve felelős a felfedezésekért és kinyilatkoztatásokért, amelyekben részesül. A lángelmék és a próféták megkövetelik az aktív felkészülést.

Sok próféta jelentkezett már a mi időkben is, de legtöbbször nincs semmi új mondanivalója. Vannak, akik eltúlozzák az újkor automatizmusait, mások a görög vagy középkori bölcseket visszhangozzák, mások távol-keleti doktrínákat és tanításokat hirdetnek – többé-kevésbé nyugati mintára átalakított formában. Az általuk adott válaszok szinte kivétel nélkül elsietettnek tűnnek, bár tartalmazhatnak jó elemeket is, és kifejezik a megváltás utáni mélységes vágyat. Senki sem képes teljes programot adni a jövőre. Csak egyféleképpen lehet hiteles ígéretekhez és ezek beteljesüléséhez eljutni: ha speciális módon fordulunk múltunk legragyogóbb pontjai felé. Megfelelő távolságból történő elmélkedéssel és a régi elemek kísérleti újjáformálá-

sával megteremthetjük saját életformánkat. A profétákkal, alapítókkal, klasszikusokkal való kapcsolat ugyanúgy megváltoztat bennünket, mint ahogy a gyerekek változnak, ha szüleikkel beszélnek, játszanak vagy civakodnak. Az előző társadalmak által kínált minták kritikai elfogadása olyan, mint az utópiák megalkotása, de életszerűbb és konkrétabb.

*

Van-e hát jövője a művészetnek, politikának, vallásnak, nemiségnek? Senki sem adhat konkrét választ erre a kérdésre. A nemiség, a politika stb. aktuális helyzetének minden elemzése adhat azonban némi szükségszerű támpontot a jövőre nézve.

Amikor például azt állítottuk, hogy a nemiséget manapság privatizáló és hedonista módon értelmezik és gyakorolják, akkor szembeállítottuk azt a két ember kölcsönös egyesülésének romantikus és a családi kategória-felfogás preromantikus elképzelésével, azt sugallva, hogy megfelelőbb lenne a társadalmi, a hedonista és a szerelmi elemeket integráló nézet. A romantikus és preromantikus elképzelések egyszerű visszaállítása lehetetlen, de ezek komoly megfontolása hozzájárulhatna a nemiség új szabályainak kialakításához. A szex újkor előtti és újkor utáni erkölcstanának egyik különbsége az a felismerés, hogy a nők és férfiak radikális egyenlőségét és kapcsolatuk szabadságát olyan keretek között kell elismerni, megőrizni és integrálni, amelyek társadalmibbák és termékenyebbek, mint a modern individualizmus által teremtett karikatúrák.

Hasonlóképpen szólhatunk a politikai zűrzavarról, amelyhez a modern autonómia történeti fejlődése vezetett. A hagyományos hatalomtípusok, mint a monarchia, az arisztokratikus állam, a plutokrácia, a demokrácia stb. visszaállítása lehetetlen, nemcsak azért, mert a múlt – akármilyen dicsőséges volt is – nem ismételheti meg magát, hanem azért is – és ez az újdonság, amellyel szembe kell néznünk –, mert a világ, történelme során először, egyetlen egységgé vált. A gazdaság, a technológia, a jog, a fogyasztás, a tömegkommunikáció kölcsönösen összekapcsolta egymással az országokat, iparokat, üzleteket, piacokat, televíziós hálózatokat stb., de még a magánszemélyeket is, oly mértékben, hogy inkább világpolgároknak kezdjük magunkat érezni, mint hazafiaknak saját hazánkban. A politikai intézmények, mint a Nemzetközi Bíróság és az ENSZ, nyilvánvalóan nem felelnek meg egy egyetemes kultúra igényeinek; inkább későbbi struktúrák felé mutatnak, amelyeket még fel kell találni. Az egyik fő akadály megint csak az állam és az egyének autonómiája. Határozott késztetések és erők sürgetnek azonban bennünket, hogy alakítsuk ki a közösségi érzés új formáit. A gazdasági zűrzavar, a nukleáris fenyegetés, a szegények növekvő száma arra kötelez bennünket, hogy lépjunk túl a szuverén nemzetállamok rendszerén. Az újkort megelőző társadalmak példái adhatnak némi ihletet a béke új birodalmának felépítéséhez.

Ez a jövőre való útmutatás nagyon szűkös. Bővíthető, ha elgondolkodunk lehetőségeink és lehetetlenségeink mibenlétéről és a múlt kínálta példamutató gyakorlatról és értelmezésekről, vagyis ha visszatérünk saját közel- és távoli múltunk történelmének gyökereihez. Egyik legkínzóbb fájdalomunk manapság, hogy nincs előttünk egyértelmű modell a jövő cselekedetek számára. Sok új javaslat csupán a haszontalannak bizonyult újkori nézetek felületes továbbvitele. Sem a nosztalgia, sem a modernség fanatikus eltűzése nem oldhatja meg problémáinkat. Radikálisabb élet- és szemléletváltozásra van szükség. Tudatlanságunk és tehetetlenségünk fájdalma a múltból a jövő felé haladás velejárója. Bár bizonytalanok vagyunk, hálásan és reménykedve élünk.

Hartai Éva fordítása